

תורת החיים של הקיבוץ

:: יפתח גולדמן

התמודדות שיטתית עם ביקורת זו (התמודדות שתכלול בהכרח גם הכרה בתקפותה החלקית) היא מעבר למטרותיו של מאמר זה. אסתפק, איפוא, בטענה הצנועה הבאה: הביקורת אין בה כדי לערער על העובדה כי בתנועה הקיבוצית התחולל, בהיקף חברתי נרחב למדי ועל פני שנים רבות, ה"פלא" הבא: חברי הקיבוצים ביטלו (או לפחות צמצמו מאוד) את תפקידו של הכסף כמתווך היחסים ביניהם. חברי הקיבוץ קיימו ביניהם יחסים ישירים, שלא בתיווך מנגנון קניה ומכירה של סחורות, שירותים וכוח עבודה. ופלא נוסף: בתנועה הקיבוצית בוטלה (או לפחות צומצמה מאוד) השררה הפוליטית. אנשים חיו יחד, שיתפו פעולה, עבדו, יצרו וצרכו, בלי שלטון, בלי בירוקרטיה רחוקה ומסועפת ובלי אמצעי שיטור. וחשוב לא פחות: שני הפלאים הללו התחוללו בהקשר של תנועה מודרניסטית במובהק, האמונה על הערכים המודרניים של חירות ושוויון (לא כת משיחית הוא הקיבוץ וגם לא עדת מאמינים פונדמנטליסטית או חצר חרדית). סוציאליסט אשר מקל ראש בהשגים אלה – דומני שמותר להקל ראש בסוציאליזם שלו.

לפחות בשלושה תחומים בלטו לעין השגיו ההיסטוריים של הקיבוץ. ראשית, הקיבוץ יצר סינתזה בין משק וקהילה וביטל את ההפרדה בין התחום ה'כלכלי' לזה ה'חברתי'. שנית, הקיבוץ יצר דפוס דמוקרטי של ניהול הייצור: רכז-הענף, סדרן-העבודה ומרכז-המשק שונים היו מהותית מן הבוסים ומנהלים למיניהם של הפירמה הכלכלית הרגילה בקפיטליזם; שונים בתפקיד, שונים בכללים שעמדו לרשותם, שונים במדדי ההצלחה שלהם. שלישית, הקיבוץ פיתח תרבות קהילתית חיה ויוצרת: חגיגות ומסכתות חג, טקסי חתונה וברית, ערבי תרבות וכדומה. אין זה רק תיאור של ימים עברו. בשלושת התחומים הללו (בשלישי יותר מבשני הראשונים) עדיין מציגים הקיבוצים לפעמים השגים מרשימים. ובכל זאת, אין להכחיש שהיצירה הקיבוצית

מאז ראשיתו עורר הקיבוץ מבוכה ובלבול בקרב אקדמאים ותאורטיקנים של הסוציאליזם. החיבור האמיץ שבין סוציאליזם ללאומיות, שהציג הקיבוץ בראשית דרכו, נראה (לפחות מנקודת מבט תאורטית מופשטת) כאיחוד בין שני אגפיה של סתירה. תפיסה פשטנית משהו של תורת מרקס הביאה הגים מסוימים לקבוע שסוציאליזם ולאומיות הם תרתי דסתרי. הקיבוץ לא יכול להיות משרתם של שני האדונים. מכאן קצרה היתה הדרך למסקנה שהקיבוץ משרת בפועל את הגברת "ציונות" ורק מתחזה להיות גם משרתו הנאמן של האדון "סוציאליזם". בשנים הבאות, השתלבותה של הכלכלה הקיבוצית בסדר הקפיטליסטי שהתהווה בישראל, והכנסת העבודה השכירה אל המפעלים הקיבוציים ואף אל ענפי השירותים, הקלו עוד יותר את מלאכתם של המקטרגים: לא סוציאליזם יש כאן, אלא, לכל היותר, שותפות – של – מנצלים.

בתנועה הקיבוצית התחולל, בהיקף חברתי נרחב למדי ועל פני שנים רבות, ה"פלא" הבא: חברי הקיבוצים ביטלו (או לפחות צמצמו מאוד) את תפקידו של הכסף כמתווך היחסים ביניהם. חברי הקיבוץ קיימו ביניהם יחסים ישירים, שלא בתיווך מנגנון קניה ומכירה של סחורות, שירותים וכוח עבודה.

התנועה הקיבוצית תפסה עצמה כחלק מן התנועה הציונית (בתחילה) והחברה הישראלית (אחר כך). מגמות של התבדלות והסתגרות אכן פעלו בתנועה הקיבוצית, אבל אלה היו המגמות הפחות דומיננטיות. הקיבוץ יצא אל החברה העירונית והזמין את החברה העירונית אליו הביתה.

הקפיטליזם הישראלי החדש של שנות השמונים והתשעים התקיף את הקיבוץ לא רק מבחוץ אלא גם מבפנים: הקיבוצניקים הפנימו את השקפת העולם, את אופן המחשבה ואת סולם הערכים המנוגד לזה שלהם.

בקיבוצים השיתופיים (לפחות בחלקם) עדיין נשמרת ההתנסות היקרה מפז של עשייה שיתופית ושל שמחת שיתוף. אך אין די בהתנסות זו כדי לסכור את השטפון הבוקע ממקלט הטלוויזיה.

כך הקיבוץ. התנועה הקיבוצית תפסה עצמה כחלק מן התנועה הציונית (בתחילה) והחברה הישראלית (אחר כך). מגמות של התבדלות והסתגרות אכן פעלו בתנועה הקיבוצית, אבל אלה היו המגמות הפחות דומיננטיות. הקיבוץ יצא אל החברה העירונית והזמין את החברה העירונית אליו הביתה. הקיבוץ היה מפולש לחברה הישראלית. אינני מתכוון כאן רק לשירות בצה"ל, להדרכה במעברות בעיירות ובשכונות, לקליטת חברות נוער וכדומה. אני מדבר קודם כל על מקלט הטלוויזיה שבכל בית קיבוצי, על ההופעות של שלמה ארצי באולם בית העם, על צריכת השירותים בעיר הקרובה.

כאמור, שתי הסגולות הללו היו מקורות כוח של הקיבוץ. הפתיחות לחברה הכללית איזנה את מגמות ההתנתקות והפרובינציאליות האופייניות לכל חברה נבדלת ולכל כפר. היא שמרה על הקיבוץ כעל פרוייקט פרוגרסיבי. העדרה של 'תורה' מחייבת אפשר לקיבוץ להתפתח כהוויה אנושית גמישה, המגיבה למציאות המשתנה ולצרכים המשתנים, להיות מסגרת חברתית המגשימה (או מנסה להגשים) חיים אנושיים ולא אידאות. אבל בהשתנות התנאים הסביבתיים, הפכו מקורות הכוח הללו לנקודות תורפה.

כשכח המערכת החיסונית

הקבוצים שגשגו כחלק מן היישוב היהודי של תקופת המנדט, ובשנים או שלושה העשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל. הם היו איים של שיתוף הנטועים בתוך חברה לאומית שלא היתה שיתופית ושבה הלכה והתפתחה גירסה

בשלושת התחומים הללו נמצאת בעשורים האחרונים בנסיגה, אולי אף בדעיכה.

מטרת דברי אינה התרפקות נוסטלגית על מה שהיה וגם לא התבוננות מלנכולית במעט שנותר. מטרתי היא לשאול מה הן הסגולות שאיפשרו לקיבוץ להגיע להשגיו בעבר, ומה הסיבות לירידתו של הקיבוץ בהווה. אפשר שנגלה, שבאופן פרודקסלי-לכאורה, מקור כוחו של הקיבוץ בעבר הוא מקור חולשתו בהווה. אני רוצה להצביע כאן על שתי סגולות של הקיבוץ שהן בעלות אופי פרודקסלי כזה. העובדה הראשונה היא שהקיבוץ לא היה פרוייקט תאורטי אלא מעשי, ובעצם לא היתה לו אף פעם תיאוריה של ממש. ב"נתיבות באוטופיה" ניסח זאת בובר כך: "הקיבוץ אינו פרי תורה אלא פרי מצב", חצי יובל שנים אחר כך כתב עמוס עוז: "אכן טוב הדבר, שלא היה לקיבוץ 'אב מייסד', מעין נביא או 'גורו' מזוקן שאפשר לעשות ממנו פוסטר על הקיר ולצטט בעיוורון את מישנתו. וטוב שמעולם לא היה איזה ספר מקודש שהקיבוץ כביכול מחוייב לחיות על פיו. לו היו לקיבוץ נביא-מייסד ו'שולחן ערוך' - כי אז ודאי לא היה מחזיק מעמד יותר מימי דור אחד. מפני שהמצב האנושי בזרימתו ובתהפוכותיו הוא מורכב עד כדי לפוצץ כל סכימה ולהביך כל שיטה 'שיטתית'".

הסגולה השניה היא היות הקיבוץ מלכתחילה פרוייקט מעורב בחברה שסביבו ולא מסתגר ומתבדל. תנועות קומונאליות אחרות ברחבי העולם נטו בדרך כלל לברוח מן החברה שסביבן, להקים חומות ממשיות או דמיוניות בינן לבניה ולהתנתק ממנה ככל האפשר. לא

כך, הקפיטליזם הישראלי החדש של שנות השמונים והתשעים התקף את הקיבוץ לא רק מבחוץ אלא גם מכפנים: הקיבוצניקים הפנימו את השקפת העולם, את אופן המחשבה ואת סולם הערכים המנוגד לזה שלהם.

במלים פשוטות: הקיבוצניק הממוצע, ככל הישראליים, מקבל את הדימויים שלו, מושגיו, את סדר היום ואת השקפת העולם שלו מידי ערוץ 2. התקשורת המסחרית אולי לא מצליחה לשכנע את הישראליים (והקיבוצניק הממוצע בתוכם) שקפיטליזם פרוץ הוא סדר חברתי צודק, אבל היא כן מצליחה לשכנע אותם שהוא סדר טבעי והכרחי. על פי גישה זו, כל נסיון להאבק בסדר הקפיטליסטי הוא חסר שחר, ומוטב, בליט-ברירה, להשתלב בשיטה ולאמץ את סולם הערכים שלה, או במלים אחרות, להפוך לצרכנים פסיביים בשוק הסחורות. לכל היותר יכול אדם להציל מן הקפיטליזם משהו משהו מנשמתו הפרטית באורח פרטי. מאבק קולקטיבי בקפיטליזם אפשרי רק כאשליה, כהזיה או כצורת-קיום פרימיטיבית (כמו, למשל, בעדה החרדית). אם מקבלים את ההנחות הללו אפילו במובלע, אי אפשר לספק הצדקה רציונלית לנסיון לקיים קהילות וכפרים שיתופיים-סוציאליסטיים. ואכן, מרבית הקיבוצניקים כבר נכנעו, ומרבית הקיבוצים כבר אינם פרויקטים בעלי ערך סוציאליסטי. הקיבוצים השיתופיים שנותרו מנסים להאבק במחלה, אך כאמור, הם חסרים מערכת חיסונית. בקיבוצים השיתופיים (לפחות בחלקם) עדיין נשמרת ההתנסות היקרה מפז של עשייה שיתופית ושל שמחת-שיתוף, אך אין די בהתנסות זו כדי לסכור את השטפון הבוקע ממקלט הטלוויזיה.

תורת-חיים

כיצד אפשר לעצור את השטפון? הדרך של הסתגרות, התנתקות וכיתתיות נראית הזויה מכדי לדבר בה ברצינות. בשום קיבוץ לא יחליטו החברים לזרוק החוצה את מקלטי הטלוויזיה, את המחשבים ואת האינטרנט, ולהתנתק מן העולם החיצון. טוב שכך. אבל אולי תתכן דרך אחרת. אולי יצליחו הקיבוצניקים, בקיבוצים השיתופיים שעוד נותרו, לפתח את הדבר שהעדרו היה בעבר מקור כוחם והיום הוא גורם לחולשתם. אולי יצליחו לפתח תורת-חיים.

תנועות קומונאליות אחרות הצליחו לשמר את אורח חייהן הייחודי באמצעות דוקטרינה דתית חמורה, הבחנה חותכת בין 'בני האור'

צנועה של כלכלת שוק. ובכל זאת, החברה היהודית בישראל התאפיינה, בעשורים הראשונים של המאה העשרים, בפערים כלכליים קטנים מאוד, במוסדות של ערכות-הדדית, באיגודי עובדים חזקים (וביטויים אחרים של מדינת-הרווחה), באידיאולוגיה סוציאל-דמוקרטית דומיננטית ובפרוייקט לאומי מגייס (הציונות). חברה לאומית כזאת היתה מצע שעל גביו יכול היה לפרוח פרויקט שיתופי-סוציאליסטי המשלב אורח חיים שיתופי ייחודי עם מעורבות עמוקה בחברה הכללית. משבר התנועה הקיבוצית, בעשורים האחרונים של המאה העשרים ובראשית המאה העשרים ואחת, קשור בהפיכתה של החברה הישראלית לחברת-שוק פרוץ, לנסיגה ממדינת הרווחה ומהאידיאולוגיה הסוציאל-דמוקרטית, ולהשתלטות התקשורת המסחרית והממוסחרת על המרחב שבו נוצרת ומתעצבת התודעה הציבורית. הסתבר, שסביבה חברתית כזו היא מצע רעיל עבור תאים שיתופיים-סוציאליסטיים, וככל שהתאים הללו מפולשים לחברה הכללית, כך הם סופגים אל תוכם את הרעל. אגב, כנראה שלא רק סביבה חברתית נאו-ליברלית, אלא גם סביבה קומוניסטית (לפחות בגירסת הקומוניזם הסובייטי) היא רעילה עבור קהילות שיתופיות, אלא שזה נושא למאמר אחר.

כל עוד פעלו הקיבוצים בתוך סביבה שלא היתה רחוקה מדי מאורח החיים הקיבוצי, לא נזקקו להגן על אורח-חייהם מפני ההשפעות החיצוניות. אולם, כשהשתנתה הסביבה הכללית והפכה מנוגדת ועויינת לאורח-החיים הקיבוצי, לא נמצאה לו לקיבוץ מערכת חיסונית שתגן עליו מן ההשפעה הסביבתית שהפכה לרעילה.

אולי יצליחו הקיבוצניקים, בקיבוצים השיתופיים שעוד נותרו, לפתח את הדבר שהעדרו היה בעבר מקור כוחם והיום הוא גורם לחולשתם. אולי יצליחו לפתח תורת-חיים.

היאוש והוויתור הם ממילא ברירת המחדל, ואסור שיהיו להכרעה אידיאולוגית-כאזורה. לכן חשוב לזכור שהכשלון הוא סביר בלבד. לא הכרחי.

קצה הקרחון

במדד איכות החיים של האו"ם (Human development Index - HDI) ישראל נמצאת במקום 15 בעולם. רבות נכתב על כך, אך איש לא טרח לפתוח את תת הטבלאות ולבדוק מה מביא את ישראל למקום הזה. מדד ה-HDI כולל ארבעה נתונים - תוחלת חיים, תמ"ג, שנות השכלה צפויות (לילדים) ושנות השכלה בפועל (למבוגרים). המקום הגבוה של ישראל נובע בעיקר משני נתונים - תוחלת החיים (81.2 - מקום 10 בעולם) ושנות ההשכלה בפועל (מקום 10 בעולם). שנות ההשכלה הצפויות שמות את ישראל במקום 25 בלבד. אולם, הנתונים הללו אינם מתחשבים באי השוויון באוכלוסייה. כאשר מתחשבים בו ישראל צונחת למקום 26. הפער בין הדירוג הגולמי לדירוג המתחשב באי השוויון גדול במיוחד בישראל - מקום 40 בחינוך ומקום 87 בהכנסה (מקום גבוה = פער גדול). שוב, בבריאות המצב טוב יותר - מקום 22 במלים אחרות, ישראל 2010 היא מדינה עם מערכת בריאות טובה ודי שוויונית, לפחות לפי תוחלת חיים (נתוני מוות עד גיל 5 גרועים בהרבה). בנוסף יש לה חינוך והכנסה טובים לשכבות העליונות שמקפיצים לה את הדירוג. מומלץ מאוד להיכנס לאתר hdr.undp.org, שם ניתן להרכיב מדדים שונים גם בתחומים נוספים כמו מגדר, חופש ביטוי ועוד.

חשוב לזכור שהכשלון הוא סביר בלבד. לא הכרחי. אפשר שנגלה שבקיבוץ השיתופי שמורים עדיין כוחות ישנים, או שנובטים בו כוחות חדשים, העתידים לשיר שירה חדשה. ובכל זאת, נדמה לי שאפשר לומר בבטחון

מלא כמעט, שהקיבוץ לא יוכל לעמוד לבדו במשימה של פיתוח תורת-חיים שיתופית-סוציאליסטית. לא אחרי שנים רבות כל כך של שקיעה. כדי שיוכל להתנער מעפרו, הוא זקוק לברית עם שותפים קרובים ורחוקים - עם קבוצות שיתופיות שאורח-חיייהן שונה מזה של הקיבוץ הישן ועם תנועות רעיוניות ופוליטיות סוציאליסטיות שאינן בהכרח שיתופיות. הקיבוץ זקוק למוסדות ולבמות שבהן יוכלו הקיבוצניקים ללמוד וללמד, להקשיב ולדבר עם שותפים. כתב העת 'חברה' עשוי להיות במה כזאת. 'המכללה הכלכלית-חברתית' עשויה להיות במה כזאת. תנועות כמו 'סוד', 'כוח-לעובדים', 'במעגלי צדק' ועוד רבות אחרות עשויות להיות שותפות פוריות לשיחה.

תורת-החיים הקיבוצית, השיתופית-סוציאליסטית, תלמד כיצד יכולים קהלי-אנשים לקיים בתוכם חיים של שיתוף ושיוויון, חירות וסולידריות, גם בתוך המשטר שונא-החיים של הקפיטליזם. היא תהיה גם כיצד להחזיק בו זמנית בהווית חיים קונקרטי-מקומית ובחזון אוטופי אוניברסלי, מבלי שיכבה החזון במים הצוננים של יום הקטנות בקהילה השיתופית, ומבלי שתשרף הקהילה השיתופית בלהט אישו של החזון.

ו'בני החושך' והנהגה סמכותנית. שלושת אלה זרות לרוחה של התנועה הקיבוצית. תורת-חיים קיבוצית, אשר תוליד תודעה קיבוצית המכירה באורח-החיים הקיבוצי ומעדיפה אותו על פני אורח-החיים של ערוץ 2, אסור לה שתהיה לדוגמה דתית.

כמו כן, אסור שתורת-החיים תשאר נחלת חלקה של אליטה למדנית. מבחנה העליון של תורת-חיים הוא המידה שבה היא מצליחה לגעת בחבר מן השורה. היא צריכה לעלות מסמינרים רעיוניים, אבל גם מהשיחות בחדר-האוכל בזמן הארוחות. ועוד, אסור לה להיות פילוסופיה או תיאוריה המרחפת בגבהים, וגם לא תקנון-התנהגות 'נמוך' ונעדר שאר-רוח. תורת-חיים צריכה להיות סינתזה מתמדת בין עקרונות פילוסופיים, ערכים מוסריים והוראות מעשיות ('מצוות'). כזאת היתה תורת-ישראל בתקופתיה היפות. כזה ניסה הקומוניזם להיות ולא עלה בידו. ואחרון, תורת-החיים של הקיבוץ צריכה להיות תורה מתפתחת ומשתנה, הנוצרת מבעד לשיחה מתמדת. בשאלות שעליהן תצטרך תורה זו לענות אין ולא יכולות להיות תשובות סופיות. תורת-החיים הקיבוצית תצטרך להציע דרכים חדשות ומעודכנות לייצור תעשייתי דמוקרטי. היא תצטרך להסביר מה היא תרבות קהילתית שיתופית וכיצד ליצור אותה. היא תצטרך להנהיר גם את היחס המורכב שבין חיי שיתוף לבין סוציאליזם.

איך נהיה אנו לכא-אנו?

וכאן חוזרת, כמו תמיד, הבעיה הותיקה שהציקה לשוחרי השינוי החברתי מאפלטון ועד ברנר: כדי שיוכלו הקיבוצניקים להשיב לעצמם את בטחונם באורח החיים השיתופי, עליהם לפתח תורת-חיים. אבל דומה שגם ההפך נכון: כדי שיוכלו לפתח תורת-חיים, צריכים הם קודם להשיב לעצמם את בטחונם באורח החיים השיתופי. כיצד ימשכו עצמם בשערות ראשם מן הביצה?

סביר להניח שדבר זה אינו אפשרי. סביר להניח שהלהבה השיתופית תמשיך לדעוך לאיטה, וחברי הקיבוצים השיתופיים ירפו עם הזמן, ועם מפנה הדורות, מן האחיזה הנואשת באורח-החיים הקיבוצי. אורח-חיים זה יחדל אז מלהתקיים. אבל האפשרות הסבירה, במקרה זה, אינה מעניינת. היא אוש והוויתור הם ממילא ברירת המחדל, ואסור שיהיו להכרעה אידיאולוגית-לכאורה. לכן

הקיבוץ לא יוכל לעמוד לבדו במשימה של פיתוח תורת-חיים שיתופית-סוציאליסטית. הוא זקוק לברית עם שותפים קרובים ורחוקים - עם קבוצות שיתופיות שאורח-חיייהן שונה מזה של הקיבוץ הישן ועם תנועות רעיוניות ופוליטיות סוציאליסטיות שאינן בהכרח שיתופיות.

יפתח גולדמן הוא
ד"ר לפילוסופיה
וחבר קיבוץ תמז

yiftahgoldman@gmail.com